

berlin

intro *robin engelhardt*
erindringer fra museumsøen **5**

centrum *kasper green krejberg*
en vandring gennem berlins middelalderlige bydel **19**

erindringsbyen *anders troelsen*
en hovedstads omgang med historien **43**

spionerne *bo tao michaëlis*
berlin noir **65**

tyrkerne *henriette harris*
berlins store mindretal **87**

ddr *hans haug*
tivolisering og udviskning **111**

currywursten *jesper vind*
fra arbejderspise til berlinerkult **131**

nazismen *peter tudvad*
sporene efter det tredje rige **147**

kejserne *hans carl finsen*
nedslag i 1800-tallets Berlin **173**

berlinerbold *boris boll-johansen*
fodbold i øst og vest **195**

берлін *stig yding sørensen*
russernes berlin **217**

dekadencen *troels heeger*
en tur gennem nattens berlin **239**

berlin

berlin
vide verden

© Forfatterne og

Aarhus Universitetsforlag 2012

Omslag og tilrettelægning, Trefold

Bogen er sat med Swift

Ebogsproduktion, Narayana Press

ISBN 978 87 7124 046 7

Aarhus Universitetsforlag

www.unipress.dk

Aarhus

Langelandsgade 177

8200 Aarhus N

København

Tuborgvej 164

2400 København NV

berlin

robin engelhardt

Født mellem to aborter den anden august 1967 i centrum af Østberlin. En svær start, kunne man mene, men på den anden side kunne det kun gå fremad. Kom til Danmark, da jeg var ni, og levede ti år i Nakskov på Lolland, hvor jeg kom til den filosofiske overbevisning, at fremskridt måtte være en illusion. I mine 20'ere udviklede jeg en personlighedstype, der mente altid at have haft det hårdt og derfor ejede den evige ret til at nyde livet. Det gør jeg så nu, så godt jeg kan. Er uddannet alle de rigtige steder og har begået alle de rigtige fejl (karriere, lederstilling, stress etc.). Skriver for tiden om naturvidenskab og samfund i ugebladet Ingeniøren og laver små bogprojekter i fritiden.

intro

erindringer fra museumsøen

På dørtелефonen til mit barndomshjem i Am Kupfergraben nummer seks kan man i dag læse navnet ”Prof. Dr. Sauer”. Han er Angela Merkels mand og bor her sammen med den tyske kansler. De flyttede ind engang i 1999 eller 2000, lige efter at parlamentet var vendt tilbage til Berlin. Den østtyskfødte Merkel og hendes sure kemiprofessor (som efter sigende er en sur mand, der hele tiden brokker sig over larm fra gaden) fik tilbudt dette trofæ af en lejlighed i den genforenede hovedstad, fordi det historieløse Ulbrichtshausen i udkanten af Berlin, hvor DDR-eliten gemte sig i store villaer og bag tykke mure, ikke længere kunne anses som et repræsentativt hjem for en statschef. Efter DDR’s sammenbrud var historien nemlig kommet tilbage til Tyskland, og man havde lov til at være stolt af den igen.

På dørtелефonen til nummer seks står også andre navne: Ganz, Schön, Lustig, Oder og så videre. Fantasinavne de fleste. Hvis man læser oppefra og ned står der ”Ganz schön lustig, oder?”, hvilket oversat betyder noget i retning af ”Ganske sjovt, ikke sandt?”. Jeg gætter på, at hele huset er blevet annekteret af stats-sikkerhedsapparatet (altså det nye, ikke det gamle), fordi gaden med sine to millioner turister om året og vinduer i alle retninger ikke er nem at sikre.

Jeg kan dog forsikre, at Frau Zimmermann fra første sal og de andre i opgangen ikke syntes, det var særlig sjovt at få at vide, at de ville blive smidt på porten. ”*Wir werden ja expropriert!*”, sagde hun oprørt, da jeg besøgte hende nogle år efter Murens fald. ”*Das hat man sich ja nicht mal im Sozialismus getraut*”, sagde hun og snørede viskestykket stramt om sin arm. Hun refererede til, at ekspropriering jo egentlig burde være en DDR-

specialitet. "Ekspropriatørerne skal eksproprieres", skrev Karl Marx allerede i *Kapitalen*, og mente dermed det befriende øjeblik, hvor kapitalismen bryder sammen i selvmodsigelser, og et nyt, socialistisk fællesskab opstår.

Men det var, hvad der skete. Hun og hendes lille og bredskuldrede mand blev genhuset mod deres vilje, og i dag er hele området fyldt med velkendte systemstøtter som den tidligere forbundspræsident Richard von Weizsäcker og den tidligere premierminister for DDR Lothar de Maizière, der med demokrati og markeds kræfter i hånden fik fravristet den østtyske pøbel sit sidste privilegium.

Samme dag som jeg besøgte Frau Zimmermann, gik jeg rundt i huset for at se, hvad der var sket siden min udrejse i 1977. Baggården lignede sig selv, men følte meget mindre. Skraldespandene stod stadig i midten, og nedgangen til kulkælderen lå som altid i en mørk skygge på højre side af baggården bag et lille bed. Jeg gik hen til baghuset for at se, om jeg kunne komme op til vores gamle lejlighed på tredje sal. Døren var åben.

Hele opgangen var ved at blive bygget om. Der lå værktøj på trappetrinene, og øjensynligt var alle lejere blevet jaget væk. Jeg gik op til tredje sal, men døren var låst. Loftet var åbent, og der flød med træbjælker over det hele. Håndværkere var i fuld gang med at udskifte taget og var gået hjem for resten af dagen. Jeg gik rundt og kiggede lidt ud ad de små loftsluger, der var åbne mod vest. Jeg kan huske, at jeg tænkte, hvor uretfærdigt det var for alle de mennesker, som havde boet her i mange år for en husleje på 35 Mark om måneden, og som pludselig blev smidt ud, bare fordi et nyt regime havde besluttet sig til at bruge huset til sine nye pampere. Jeg kan også huske, hvordan en lille djævel i mig drømte om at gemme en fjernbetjent bombe her under loftet, og så vente i mange år, indtil situationen var helt perfekt til min sølle hævn.

Jeg var dog ikke helt klar over, hvem eller hvad jeg ville hævne. Var det blot en intellektuel surhed over, at nye uretfærdigheder i kapitalismen havde erstattet de gamle uretfærdigheder i den såkaldte 'realt eksi-

sterende socialisme"? (som ikke skal ligestilles med ordet 'socialisme'. Når man som østtysker sagde ordet "socialisme", var det altid med et indforstået anførselstegn, fordi DDR jo i virkeligheden var et udemokratisk, autokratisk og planøkonomisk regime. Derfor blev det normalt at beskrive DDR ved betegnelsen "*real existierender Sozialismus*", efter at DDR's leder Erich Honecker ufrivilligt kom til at bruge ordene i en tale i 1973. Siden har østtyske systemkritikere brugt betegnelsen som en slags orwellsk newspeak-kode, altid med et skævt smil på læben).

Eller var min vrede noget mere personligt? Måske var det en vrede over aldrig at have fået lov til at udleve min barndom i disse baggårde under Berlins tage. Det var jo i 1977, jeg blev sat på toget og kørt til Danmark. Jeg var ni år, populær i skolen og anfører for mit lilleput-fodboldhold i Union Berlin. Vi lå nummer to i ligaen, for helvede! Hvad havde jeg gjort, siden jeg mod min vilje blev deporteret til Danmark, og så Lolland af alle steder, hvor der ikke var andet end roemarker og mennesker, der hader tyskere?

"Du var altid så glad en dreng", huskede Frau Zimmermann, da jeg kom tilbage fra baghuset. Da hun så mit blik, tilføjede hun efter en kort pause: "men det var vel ikke nemt for jer drenge med en sådan mor, som aldrig var til stede".

Egentlig var vi to helt normale børn. Roland var den ældste. Han var en sart og lidt ængstelig dreng, der aldrig fik nok opmærksomhed. Allerede tidligt fik hans øjne et traurigt knæk, efter at han mærkede, at mor ikke havde den store kærlighed tilovers for ham. Da jeg kom til verden, gjorde jeg mit bedste for at smile og grine til alle. Der var også to andre potentielle søskende, men de fik slet ikke nogen chance og blev skyllet ud med en kemisk cocktail på hemmelige klinikker i 1966 og 1969.

Vores forældre var lige så påvirket af 1960'ernes strømninger om alternative livsformer som andre unge i Vesteuropa. The Beatles og langt hår florerede på skoler og universiteter, ligesom tanker om fri sex,

kvindefrigørelse og new age-bevidsthed. DDR-staten prøvede at bekæmpe den nye mode, der på trods af bøjede tv-antenner og hård censur var fløjet hen over Muren. Men forgæves. Far fik fuldskæg. Mor fik højt hår og gik i røde plasticstøvler. Storebror blev iklædt brogede trompetbukser, og om natten lyttede han til Radio Luxembourg under dynen.

Senere tog staten mere hårdhændede metoder i brug. De kaldte de oprørske unge for *negativ-dekadente Jugendliche* og erklærede alle ansamlinger af beskægedede studenter på en tilfældig mælkebar for *Rauditum* (vandalisme) med knippelsuppe og hæfte til følge. Og efter at sovjetiske tanks slog ned på foråret i Prag den 21. august 1968, var det i det hele taget slut med at drømme om en ny samfundsorden. *No Satisfaction!* For min far endte det i 1970'erne med stasiforfølgelse, *Berufsverbot*, og et liv som udstødt komponist. Mor havde et mere skrøbeligt temperament og forsøgte at finde tilflugt i tarotkort og indisk mystik. Men det eneste, DDR kunne tilbyde i den retning, var halvårslige indlæggelser på sindssygehospitalet med tilhørende tvangsjakker og elektrochoks.

"I var hele tiden ude at lege", afbrød Frau Zimmermann min tankestrøm, "og jeg tror, at Herr Müller fra anden sal fik en blodprop af at råbe så meget ud ad vinduet og skælde ud på jeres fodboldspil i gården". "Herr Müller var jo den eneste ægte kommunist i hele huset", fortsatte hun. "Han hængte altid flag ud ad vinduet og råbte over larmen og alle de uretfærdigheder, der blev begået mod ham, og i øvrigt mod hele menneskeheden. Det var lidt synd for ham, for han var altid meget hjælpsom".

"Han var jo også vores julemand i mange år", sagde jeg, "og kom ind ad døren i fuldt kostume og med en kulsæk over skulderen. Jeg var lidt bange for ham".

Am Kupfergraben var et specielt sted at bo. Gaden går langs Spreeflodens vestlige arm ved Bodemuseum på nordspidsen af Museumsøen og går hele vejen forbi Pergamonmuseum, Neues og Altes Museum, ned til kanonerne ved arsenalet, hvor den skifter navn til Am

Zeughaus for til sidst at ende ved Unter den Linden. Nummer seks ligger direkte over for indgangen til Pergamonmuseum, der med sine 1,5 millioner besøgende om året er Tysklands mest besøgte museum. Allerede i 1970'erne stod der hver dag tre til fem turistbusser foran vores hoveddør, og et mylder af vestlige turister tog billeder af de forfaldne rester af prøjsisk stolthed. Staten DDR havde aldrig penge til at fjerne skudhuller og de indkilede granatsplinter fra krigens sidste dage. Murværket, facaderne, kolonnaderne og de store statuer på Museumsøen stod alle tilbage som grå, koparrede spøgelse fra en tid, der ikke sagde os noget som helst, men uvist af hvilke grunde var objekt for nysgerrige amerikanske kameralinser.

Gaden var en heksekedel af lyde og larm. Når mor øvede det veltempererede klaver i stuen, blev hun angrebet fra flere sider. Hundreder af S-tog buldrede dagligt forbi på jernbanebroen, der skærer sig igennem Museumsøen og forbinder Friedrichstraße med Marx-Engels-Platz (nu Hackescher Markt). Am Kupfergraben var også endestation for mange sporvogne. Når nummer 1, 22, 70, 71, 46, 11 eller natforbindelsen 121 kom rundt om hjørnet fra Dorotheenstraße, var det faktisk kun flyvemaskinerne til Tempelhof, der kunne overdøve hjulenes hyl på skinnerne.

Der lå også en artillerikaserne i gaden, lige på den anden side af jernbanebroen. Hvert år, i slutningen af marts, altid om natten ved 12-tiden, kom de store kampvogne ud på gaden. Så stod de dér langs floden lige foran museerne i en hel måned for at blive pudset og gjort klar til 1. maj-paraden. Unge værnepligtige kravlede rundt på de enorme bæltekøretøjer og smurte ihærdigt på kanonrøret og hjulene. Soldaterne så altid meget sure ud, så vi turde ikke nærme os dem.

For os børn var det ikke de bombastiske museer og gigantiske kirker, der talte. Det var den smalle Bauhofstraße lige over for Pergamonmuseet, der var vores hjemmebane. Vi brugte den til vores snurretoppe og rulleskøjter. For enden af Bauhofstraße lå Hegelplatz, hvor der var en græsplæne, som havde et par spinkle

træer langs kanten. De kunne bruges som målstolper. Vi spillede fodbold dagen lang. Jeg var den yngste og skulle altid stå på mål og hente bolden, når der blev skudt forbi. Det var uretfærdigt, som sådan noget nu engang er, men på den anden side var jeg meget ambitiøs og blev hurtigt bedre end mine jævnaldrende i fodboldklubben.

I buskadset ved siden af Hegelplatz fandt vi ofte luksuriøse cigaretskod, som turister havde smidt væk. Det var altid ukendte mærker med masser af tobak tilbage, nogle gange med rød læbestift på filtret. Dem røg vi så nydelsesfuldt, mens vi tænkte på, hvor mange ting turisterne fik lov at købe i Intershoppén på Friedrichstraße. Intershops var betegnelsen for små statsejede butikker, der solgte billige kopi-produkter af vest-produkter til turister for D-mark og dollars. Øst-mark var ikke tilladt som betalingsmiddel i Intershops, og når vi en gang imellem havde været så heldige at få fat i et par D-mark, bad vi ofte en turist om at gå ind og købe slik for os. Milkyway var billigere end Mars, vidste vi. Vi kunne også finde på at tigge om lidt penge eller forsøge at veksle vores aluminium-Mark til gode og brugbare D-Mark. Kurs 3:1, hvis vi var heldige.

Som alle børn fra den tid var vi ude at lege dagen lang. Det var noget andet end i dag, hvor børn sidder i et børneværelse med uendelige mængder af legetøj. Det havde vi hverken mulighed for – eller råd til – i DDR. Vi løb ud og lavede drengestreger i stedet, kravlede på tage og kom hjem med blødende knæ. Mest uhyggelig var en meget mørk og smal tunnel under kolonnadernes granitplader på Museumsøen. Ved Neues Museum var der et hul, hvor vi gik ned, og så skulle vi kravle 50 meter, indtil vi kom til en forgrening, der var endnu mindre, og som gik direkte op i bundpladen på rytterstatuen af Frederik Vilhelm IV foran Alte Nationalgalerie.

Der var også andre forlystelser på øen. Den 750 tons tunge granitskål på pladsen foran Altes Museum var perfekt at løbe på rulleskøjter i. Hvis man var god, kunne man ligesom på en bobbane dreje rundt og rundt indeni, indtil man blev helt svimmel. I dag er

der blevet lagt låg på den, hvilket er meget grimt. Skålen var oprindeligt en biedermeierstatue lavet af kunstneren Christian Gottlieb Cantian i 1828. I folkemunde kaldes granitskålen for Berlins største suppeskål. Vi kaldte den bare badekarret.

Vores gruppe bestod af Roland og mig, Ralf og Andreas samt Ralfs søster Regina, som var forelsket i min bror. Hun fik lov at få et kys om måneden. Jeg syntes, at det var ulækkert. Hun var også den eneste pige, der blev inviteret til hans fødselsdage, men hun blev ikke talt til, da hun jo var pige.

Jeg kunne ikke altid følge med de store drenge og legede derfor ofte for mig selv. Området var jo ikke ligefrem fyldt med beboelsesejendomme og familier med børn på min egen alder. Om vinteren var den gamle træbro bag domkirken perfekt som kælkebane. Om sommeren jonglerede jeg med bolden på Hegelplatz, indtil der kom nogen, som jeg kunne lege med. Vi legede også i Monbijouparken på den anden side af Spree og udforskede ruinerne omkring det nuværende Tacheles på hjørnet af Friedrichstraße og Oranienburger Straße. Den var en tidligere biograf, og oven over biografen var alt ruiner, hvor man stadig kunne finde mønter fra Anden Verdenskrig.

Vores hjem var en klassisk berlinerlejlighed med kulfyret kakkelovn og højt til loftet. Vi havde et badekar, hvilket var stor luksus. På boghylden over klaveret stod Hegel ved siden af Hölderlin – standardlektur for akademisk uddannede kunstnere. Jeg havde også set et billede af ham Hegel et andet sted, og jeg syntes altid, at han så uhyggelig ud. Siden har jeg holdt mig væk fra Hegels tekster. Hans mørke og omstændelige stil skræmte mig, og det der med dialektisk tænkning og historiens afslutning forstod jeg aldrig. Hegel boede faktisk i opgangen ved siden af os – i hjørneejendommen nummer fire på hjørnet af Georgenstraße. Altså bare tidsforskudt med 150 år. Dengang, i 1820'erne, var han rektor for Humboldtuniversitetet og gik lange ture langs kasernen og længere op ad Spree. I 1831 gjorde koleraen i Berlin dog en ende på ham, og Anden Verdenskrig gjorde en ende på hans hus.

Som barn blev man først integreret i samfundsideologien på en emotionel basis. Det østtyske spejderkorps *Pioniere*, børneorganisationen af FDJ (*Freie Deutsche Jugend*), var bygget omkring lejrture, godt sammenhold og glad bålsang, ganske på linje med de danske spejdere. Den politiske overbygning og indoktrinering kom først senere i skolen og på gymnasiet. Forudsætningerne for en god og lykkelig barndom var altså i høj grad til stede, og det er måske forståeligt, at det kunne være svært for den almindeligt velopdragne DDR-borger at udvikle et kritisk sindelag i forhold til sit samfund. Man havde jo frie børnehaver, fri uddannelse og et godt sygehusvæsen. Alle havde arbejde og en lav husleje.

Havde man ikke været udsat for direkte repressioner på egen krop, var den eneste kritik, man kunne høre, at der manglede bananer og andre ordentlige varer, sådan som man kunne købe dem i Vesten. De få, der kritiserede staten politisk – f.eks. det manglende demokrati eller den begrænsede bevægelsesfrihed - gjorde det oftest ud fra en tanke om, at disse ting skulle ændres til det bedre – ikke at man skulle afvikle hele staten. Dissidenterne i kunstnermiljøet i DDR havde aldrig i livet forestillet sig en så ultimativ vestlig systemovertagelse, som den kom til at blive.

Opgangens stasiagent var en kvinde i midten af 30'erne, som boede på anden sal. Hver gang, der var en større sammenkomst af kunstnere i vores lejlighed, inviterede vi hende med, for at hun ikke skulle hænge fortvivlet ud ad vinduet og forsøge at opsnappe brudstykker af kontrarevolutionære samtaler. Det var en stiltiende aftale, at hun lige så godt kunne være med i gruppen af dissidenter, for så kunne den østtyske efterretningstjeneste se, at vi ikke var så slemme endda, og at vi egentlig blot ville have en åben kritisk dialog med dem. Hun vidste, at vi vidste, og vi vidste, at hun vidste, og sådan var det.

Hun var meget nysgerrig, og med sin skotskternede kittel og sorte affaldsspand i hånden så vi hende hele tiden gå rundt i gården og snakke med beboerne. Selv-